

програма. Учасники конференції мали можливість ознайомитися з різноманітними та цікавими експонатами музею Габалінського археологічного центру, побувати на музеєфікованих ділянках розкопів давнього міста Габала.

Міжнародна наукова конференція «Палеолітична стоянка Азых в Азербайджані і міграційні процеси» пройшла на високому організаційному та науковому рівні, в тій дій-

сно ширій атмосфері тепла й гостинності, що запам'ятовується надовго.

Гусейнов М. Древний палеолит Азербайджана. Баку, 2010.

Палеолитическая пещерная стоянка Азых. Сборник статей. Баку, 2018.

Сборник материалов международной научной конференции «Палеолитическая стоянка Азых в Азербайджане и миграционные процессы» (отв. ред. М.Н. Рагимова). Баку, 2018.

*В.М. СТЕПАНЧУК,
доктор історичних наук,
Інститут археології НАН України*

60-РОКІВ ДОСЛІДЖЕНЬ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА ХАРКІВСЬКИМ УНІВЕРСИТЕТОМ

У 2018 р. виповнилося 60 років від початку археологічних досліджень Більського городища Харківським університетом. Ще у 1954 р. Б.А. Шрамко, тоді молодий вчений, який нещодавно захистив кандидатську дисертацію, присвячену пам'яткам скіфського часу басейна р. Сіверський Донець (1953 р.), поставив нові завдання з метою виявлення нових пам'яток доби бронзи—раннього заліза у басейні Ворскли для їх порівняльної характеристики з сіверсько-донецьким регіоном, а також для вибору поселення, на якому у подальшому можна було розгорнути значні розкопки. Саме такою пам'яткою стало Більське городище, докладне вивчення якого дослідник розпочав лише через чотири роки.

У перші роки робіт на пам'ятці вчені ставили за мету закласти розкопки зольників на Західному Більську, отримати нові археологічні матеріали для вивчення господарства, побуту, торговельних зв'язків, релігійних уявлень місцевого населення та висвітлення інших аспектів життя його жителів на початку доби раннього заліза. Також потребувало уточнення питання про походження мешканців городища, часу його існування, принципів зведення оборонних споруд. Білою плямою залишались Східне

та Куземінське укріплення, про які були відомі лише загальні, описові дані попередників.

Перші археологічні розкопки на городищі, як відомо, здійснив В.О. Городцов, дослідивши декілька курганів в околиці поселення, знявши профілі у різних частинах оборонної системи городища та заклавши невеличкі розкопи на Західному укріпленні та в уроч. Царина. Нові дослідження, організовані Харківським університетом (керівник Б.А. Шрамко) за участю Московського університету (керівник Б.М. Граков) тривали три роки (рис. 1), з 1958 по 1960 рр.

У 1958 р. було заплановано закласти розкопки на двох зольниках Західного укріплення. Не зважаючи на об'єктивні труднощі, пов'язані з

Рис. 1. Б.А. Шрамко та Б.М. Граков серед учасників досліджень Більського городища, 1958 р.

Рис. 2. Б.А. Шрамко проводить заняття зі студентами історичного факультету. Східний Більськ, 1973 р.

великим розміром пам'ятки, значною насиченістю культурних нашарувань матеріальними залишками та обмеженим бюджетом, вже у перші роки було зроблено багато різнопланових досліджень: оглянуто оборонні споруди, майданоподібні насипи, зроблено інструментальну зйомку плану городища, здійснено розвідувальні роботи та розкопки. Завдяки отриманим матеріалам було сформовано виразну колекцію зразків предметів матеріальної культури різних укріплень, розпочато розробку внутрішньої хронології городища, що розглядалось як цілісна система, що складалась з окремих укріплень, відкритих поселень та курганних некрополів, було розроблено методичку ведення польової документації, фіксування відкритих об'єктів та знахідок, введена єдина нумерація комплексів. Під час розвідок було відкрито середньовічне городище Замок.

У складі експедиції працювали студенти та аспіранти університетів, майбутні вчені В.П. Андрієнко, А.О. Моруженко, В.І. Гуляєв, О.М. Хазанов, О.І. Шкурко, Є.М. Черепанова, В.К. Михеєв, В.І. Кадеєв та ін.

У подальшому, основні зусилля Скіфо-Слов'янської археологічної експедиції Харківського університету, що з невеликими перервами працювала на пам'ятці до 1995 р. під керівництвом Б.А.Шрамка, були спрямовані на дослідження Східного укріплення. Щорічно на базі експедиції проходили археологічну практику студенти історичного факультету (рис. 2).

Завдяки планомірним масштабним розкопкам на Східному укріпленні було отримано доволі повне уявлення про нові сторони життя місцевого населення, перш за все, виробничу діяльність. У межах укріплення у різні роки відкрито бронзоліварну, гончарну, кісткорізну, ковальську майстерні, зібрано ве-

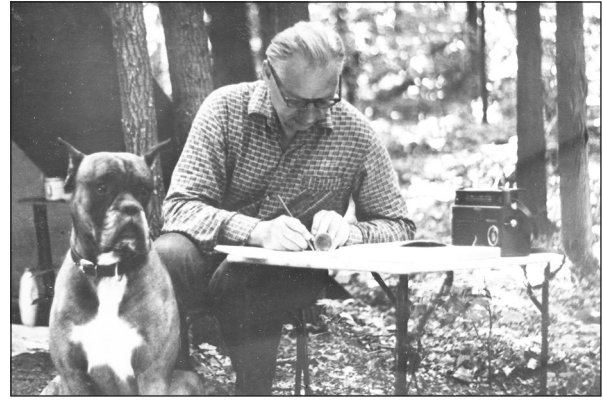

Рис. 3. Б.А. Шрамко у таборі експедиції, 1983 р.

лику колекцію глиняної пластики, серед якої є унікальні зразки, широкий набір залізних інструментів для різних виробництв, виразні предмети античного імпорту (кераміка, бронза, непрозоре скло та ін.), серед котрих є не типові для варварських пам'яток — уламок грецького світильника та рибного блюда. Крім численних господарських ям, приміщень та жител уперше знайдено залишки дерев'яної культової споруди — храму з колонами. Під час робіт 1978 р. на Східному укріпленні зафіксовано об'єкти ранньослов'янської, пеньківської культури V—VII ст., знайдено унікальну бронзову фібулу з грецьким написом.

Отримані дані дозволили Б.А. Шрамку (рис. 3) зробити багато важливих спостережень стосовно рівня розвитку Більського городища, особливостей ремісничого виробництва, землеробства, скотарства, житлового будівництва, культових уявлень, торговельних зв'язків населення з античними полісами Північного Причорномор'я. Аспірант університету В.П. Андрієнко присвятив свою кандидатську дисертацію вивченню землеробських культур лісостепових племен скіфського часу (1976 р.), Ю.М. Бойко дослідив соціальний склад населення Ворсклинської регіональної системи, центром якої було Більське городище (1986 р.), І.Б. Шрамко вивчала ковальське виробництво племен скіфського часу у басейні Ворскли та Псла (1995 р.). Декілька років Б.А. Шрамко планомірно вивчав оборонні споруди, у різних частинах укріплення зроблені перетини земляного валу.

Разом із палеоботаніками, палеозоологами, металознавцями досліджені кісткові, ботанічні залишки рештки, предмети з кольорових металів та заліза. Масштабні розкопки та накопичений речовий матеріал кожного разу підкреслювали високу наукову та інформативність

Рис. 4. Керівники Скіфської археологічної експедиції Харківського університету на Більському городищі (з 2005 р.): І.Б. Шрамко та С.А. Задніков, 2013 р.

пам'ятки та непересічний характер поселення, в якому дослідник вбачав центр союзу племен з розвиненими культурними та торговельними зв'язками. Вчений послідовно розвивав думку В. Щербаківського про можливість ототожнення Більського городища з геродотівським Гелоном. Усі наукові розробки Б.А. Шрамка стосовно Більського городища у 2016 р. були видані окремою книгою.

У цілому, за майже чотири десятиріччя досліджень Скіфо-Слов'янської археологічної експедиції на Східному укріпленні було розкрито площу понад 50 000 квадратних метрів, відкрито близько тисячі комплексів, знайдено декілька тисяч археологічних артефактів, серед яких є рідкісні і, навіть унікальні предмети.

Важливу інформацію було отримана під час розкопок курганних могильників Скоробір та Перещепино. Залізний меч із руків'ям, вкритим золотою фольгою, знайдений у 1980 р. у могильнику Перещепино представлений сьогодні у постійній експозиції Національного музею історії України в Києві.

Охоронні роботи проведені у зоні встановлення бурової вишки. Матеріали зольника 19 протягом тривалого часу залишались найбільш ранніми на городищі.

Не менш важливі результати дали щорічні археологічні розвідки на території городища та в його околиці, проведені археологічною експедицією Харківського університету. Було відкрито значну кількість нових археологічних пам'яток доби бронзи—пізньоримського часу, досліджені курган у групі А в межах Великого укріплення, поховання доби бронзи, зібрано виразну колекцію випадкових знахідок, серед яких бронзовий казан, люстерко та унікальні бронзові персні.

Таким чином, за багато років досліджень Більського городища та його округи експедицією під керівництвом д. і. н., проф. Б.А. Шрамка було зроблено ряд важливих спостережень, сформульовано власну наукову концепцію розвитку городища, визначено його місце серед інших поселень початку раннього залізного віку Східної Європи.

Основні висновки Б.А. Шрамка побудовані на вагомій доказовій базі, ретельному вивченні давніх артефактів, результатах металографічних, хімічних, спектральних, палеоботанічних та інших аналізів, всебічному дослідженні відкритих об'єктів. Його сміливі інтерпретації та спостереження завжди мали живий відгук серед науковців. Саме Б.А. Шрамко довів, що Більське городище — ключова археологічна пам'ятка скіфського часу Східної Європи, довів його унікальність та продемонстрував високу наукову інформативність для вирішення багатьох проблем скіфської археології.

Сьогодні науковці Харківського університету продовжують вивчати Східне та Західне укріплення Більського городища. Скіфська археологічна експедиція університету (керівниця к. і. н. І.Б. Шрамко) з 2013 р. веде роботи на одному з найбільших некрополів у його околиці — могильнику Скоробір. У цьому ж році було відновлено дослідження на Східному укріпленні, якими керує к. і. н. С.А. Задніков (рис. 4).

Нові масштабні розкопки на Західному укріпленні дозволили внести суттєві уточнення про ранній період розвитку Більського городища, встановити значну хронологічну різницю між часом виникнення поселення на території двох укріплень, довести, що Західне укріплення набагато старіше Східного, проте вони співіснували принаймні протягом цілого століття. Стратиграфічні спостереження та опрацювання С.А. Задніковим значної колекції античної кераміки дали змогу І.Б. Шрамко виділити декілька хронологічних горизонтів, що відповідають основним етапам історичного розвитку Більського городища. Під час дослідження декількох зольних насипів уперше було відкрито культові споруди з кам'яною основою будови, землянкові та наземні житла, унікальне поховання собаки із намистом, зібрано величезну колекцію артефактів, що характеризують особливості матеріальної культури кожного з етапів розвитку поселення та його околиці. С.А. Задніков показав розвиток торговельних відносин місцевого населення з античними центрами, починаючи з третьої чверті VII ст.

до н. е., встановив асортимент керамічної продукції, що надходила до Більського городища протягом трьох з половиною століть. Науковцем уточнено хронологічні межі існування окремих поселень та укріплень Більського городища. Керамічні матеріали окремих розкопів Західного укріплення були опрацьовані к. і. н. К.Ю. Пеляшенком під час підготовки дисертаційного дослідження. Разом з архітектором О.А. Маляревською було зроблено реконструкцію однієї із землянок першої чверті VI ст. до н. е., відкритою І.Б. Шрамко під час розкопок зольника 28 у 1996 р. За цими розробками у 2017 р житло було відтворено.

Доволі результативними стали нові розкопки курганів у некрополі Скоробір. Цей напрямок досліджень став можливим завдяки підтримці Історико-культурного заповідника «Більськ» (кер. І.І. Корост). Уже в перший рік розкопок, у 2013 р. було відкрито цікаве поховання кінця VI ст. до н. е. з доволі рідкісними предметами. Важливу наукову інформацію здобуто останнім часом. Так, у 2016 р. відкрито поховання першої чверті VI ст. до н. е. із золотими бляшками, що прикрашали жіночий одяг, а у 2017 р. зроблено сенсаційні відкриття. Уперше на Більському городищі знайдено поховання останньої третини VI ст. до н. е. з непограбованим сакральним набором, що містив унікальні речі.

У фондах Музею археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна зберігається найбільша колекція знахідок з Більського городища та його некрополів. Окрема вітрина у новій постійній експозиції Музею, відкрита у 2015 р., розповідає про вагомий внесок вчених Харківського університету у вивчення величезної археологічної пам'ятки. Сьогодні ми маємо змогу демонструвати науковцям та

Рис. 5. Презентація знахідок із розкопок археологічного комплексу Більського городища у Музеї археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017 р.

широкому загалу найважливіші відкриття, зроблені університетськими вченими за 60 років дослідження пам'ятки та опрацювання отриманих матеріалів (рис. 5). Значну увагу співробітники музею приділяють популяризації відомої пам'ятки археології, ознайомленню з результатами багаторічних досліджень, а також з новітніми відкриттями харківських вчених не тільки вітчизняних науковців, а й дослідників різних країн, виступають з доповідями, беруть участь у спільних наукових розробках та проектах: з Естонії (2015—2018), Румунії (2015), Німеччини (2016—2017), Ізраїлю (2017), Польщі (2015—2018), Великої Британії (2017).

Сьогодні усі роботи на пам'ятці координує ІКЗ «Більськ». Сподіваємось, що у найближчі роки у Більську буде відкрито сучасний Музей, експозиція якого відобразить і значний внесок вчених Харківського університету в дослідження величезного археологічного комплексу.

Впевнені, що можливості Більського городища ще не вичерпані, попереду нові відкриття та опрацювання накопичених матеріалів.

*І.Б. ШРАМКО,
кандидат історичних наук,
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна*